

deki gelişmeler dikkate alınıp geniş bir şekilde incelenmiştir (Gazzâlî, s. 25-80). Gazzâlî'nin lafız bahislerinde temsil ettiği merhale bu üç ilmin birbiriyle telifi merhalesi olduğu için müteakip dönemde özellikle Fahreddin er-Râzî'de görülen esaslı neticelere ulaşılabilmiştir. Bundan sonra telif edilen mantık eserlerinin yanında fıkıh usulü ve nahiv eserlerinin önemli bir kısmında da -bu alanların konularının elverdiği ölçüde- ortak bir terminoloji geliştirilmiş, bunun sonuçları bütün ilimlerin bir hülâsası niteliğindeki tefsir ilmine yansımıştır. Bu etki, özellikle Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb*'ında ve bu gelenek içerisinde Osmanlı ulemâsı tarafından telif edilen Beyzâvî tefsiri hâşiyelerinde açık bir şekilde görülmektedir.

Gazzâlî lafızları yedi cihetten taksime tâbi tutar. Birinci cihetten lafızlar delâlet ettikleri mâna ile ilişkileri açısından mutabakat, tazammun, iltizam şeklinde üç kısma ayrılmaktadır. Mutabakat ilişkisinde mâna ile lafız arasında bire bir tetâbuk (örtüşme) söz konusudur ve "A" denildiğinde tam ve eksiksiz olarak "B" kasdedilmektedir. İltizam ilişkisi "A"nın "B"ye değil, "B"nin olmasının ön şartına delâlet etmesi veya onun varlığına bağlı olmasını ifade etmektedir. Buna karşılık tazammun ilişkisi "A"nın "B" ile birlikte "C" veya "D"yi de içine almasıdır. Bu son iki delâlet şekli mantık tarafından dikkate alınmaz; çünkü mantık basit mânalar ve bunların toplamını ifade eden mürekkeb mânalarla ilgili bir ilimdir. İkinci taksim mânanın kendisi dikkate alınarak yapılmaktadır. Bu cihetten mânalar, dolayısıyla lafızlar küllî ve cüz'î diye ikiye ayrılmaktadır. Üçüncü taksim cihetinde vücüd mertebeleri dikkate alınmaktadır. Buna göre şeylerin varlığından dört ayrı mertebede söz etmek mümkündür. Bunlar âyanda veya dış dünyada varlık, zihinde varlık, lisanda varlık ve yazıda varlıktır. Buna göre yazı dile, dil zihne, zihin ise hariçte mevcut olana delâlet eder. Dördüncü taksim lafızların delâleti cihetinden yapılmakla birlikte burada lafzın yapısal olarak dikkate alınması söz konusudur. Burada da lafızlar müfred ve mürekkeb olarak ikiye ayrılmaktadır. Müfred bir parçası alındığında bir mâna ifade etmeyen lafız, mürekkeb ise bir kısmının da bir mâna ifade ettiği lafızdır. Müfred lafızlar da kendi içinde isim, fiil ve harf kısmına ayrılmaktadır. Altıncı taksim ciheti lafızların mânaya nisbetinde ortaya çıkmaktadır. Buna göre lafızlar müşterek, mütevâtî (bir cihetten eşitliğe delâlet eden), müterâdî

ve mütezâyil (aralarında irtibat olmayan) olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. Yedinci taksim lafızları muhtelif şeylere iştiraki cihetini esas almaktadır. Burada da lafızlar, bir anlam için vazedilmiş olan bir lafzın münasebeti bulunan başka bir anlam için kullanılmasını ifade eden müsteâr, dilde bulunan bir kelimenin çeşitli disiplinlerde farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılması anlamında menkul ve sadece isimleri müşterek olan lafızlar olarak tasnif edilmektedir (*Mi'yârü'l-'ilm*, s. 43-59).

Gazzâlî'nin *Mi'yârü'l-'ilm*'de yaptığı tasnif bilhassa Râzî tarafından mantık, fıkıh usulü ve nahiv ilimlerinin her biri için yeniden ayrıştırılmış, böylece mantık disiplini içerisinde lafızlar sadece bu disiplinin konusu ve meseleleriyle irtibatlı olarak incelenmiştir. Bu çerçevede mantık ilminin daha sonraki tarihinde özellikle Sirâceddin el-Urmevî'nin *Metâli'u'l-envâr*, Ali b. Ömer el-Kazvî'nin *eş-Şemsiyye fi'l-kavâidi'l-mantıkiyye*, Esîrüd-din el-Ebherî'nin *İsâgûci* ve İbn Abdüş-şekûr el-Bihârî'nin *Süllemü'l-'ulûm* adlı temel mantık metinlerine yazılan yüzlerce şerh ve hâşiyede (meselâ bk. Ahmed b. Abdullah, s. 25-52) ve Gelenbevî'nin *el-Burhân*'ı ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında klasik ilimlerin Türkçeleştirilmesi hareketi içinde telif edilen çok sayıda mantık eserinin mukaddime kısmında bu disipline has meseleler oldukça geniş bir şekilde ele alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Aristoteles [Aristo], *Kitâbü'l-'İbâre (Mantıku Aristu)* içinde, nşr. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1970, I, 99-104; İbnü'l-Mukaffa', *el-Mantık* (İbn Bihriz, *Hudûdü'l-mantık* içinde, nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1357 hş., s. 25; Kindî, *Fi'l-Felsefeti'l-'ulâ* (Kindî, *Resâ'il* içinde), s. 154, 156; Fârâbî, *Kitâbü'l-Hurûf* (nşr. Muhsin Mehdi), Beyrut 1970, s. 62-64, 76-77, 139-141; a.mlf., *el-Elfâzü'l-müsta'mele fi'l-mantık* (nşr. Muhsin Mehdi), Beyrut 1968, s. 41-68; a.mlf., *Peri Hermeneias Muhtasarı* (nşr ve trc. Mübahat Türker-Küyel), Ankara 1990, s. 21-40; İbn Sînâ, *eş-Şifâ' el-Mantık(1)*, s. 22, 23; a.e.(3), s. 1-3, 5; a.mlf., *en-Necât* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1346 hş., s. 9-10, 17-18; İbn Hazm, *et-Takrîb li-haddi'l-mantık* (İbn Hazm, *Resâ'il* içinde, nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1983, IV, 95-97; Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm* (nşr. Ahmed Şemseddin), Beyrut 1990, s. 25-80; Muharrem, *Şerhu Molâ Câmi*, İstanbul 1320, I, 12-67; Ahmed b. Abdullah, *Şevki 'ale'l-Fenâri*, İstanbul 1302, s. 25-52; Ahmed Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedâd (Mantık Metinleri 2)* içinde, haz. Kudret Büyükoçşun), İstanbul 1998, s. 13-20; M. Naci Bolay, *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Kavram Anlayışı*, İstanbul 1990, s. 5-8, 19-26; Abdülkuddûs Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993, s. 19-25.

TAHSİN GÖRGÜN

LAFZ

(bk. LAFIZ).

LAFZA-İ CELÂL

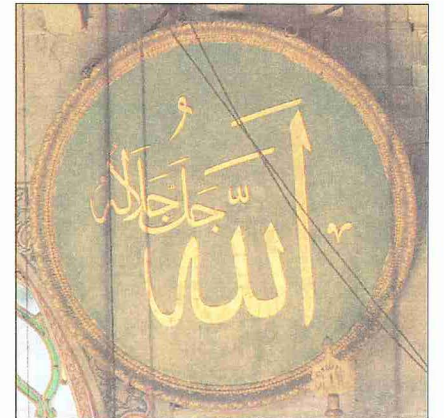
(لفظة الجلالة)

Allah ismi için kullanılan bir tabir.

Sözlükte "kelime" anlamına gelen lafza (lafz) ile "azamet ve yücelik" mânasındaki celâlden (celâle) oluşan lafza-i celâl terkihi "kayit ve kıyas kabul etmeyen azamet ve yüceliği ifade eden kelime" demektir ve yalnız Allah ismi için kullanılır. Aynı mânada Türk kültüründe "ism-i celâl" tabirine de rastlanır. Lafz kavramının kök anlamı "ağızındakini veya içindekini dışarıya atmak" olduğundan bazı sözlükler "lafzullah" terkihinin kullanılmasının doğru olmadığını kaydeder (İbrâhim Mustafa v.dğr., s. 832). Bu telakki Kur'an-ı Kerim'in metni için de geçerli olup "lafzü'l-Kur'an" yerine "nazmü'l-Kur'an" tabiri tercih edilmiştir (*et-Ta'rifât*, "nazm" md.).

Kur'an-ı Kerim'de beşi "Allâhümme" şeklinde olmak üzere 2702 yerde geçen lafza-i celâlin kelime türü olarak isim veya sıfat olduğu, türemiş niteliği taşıyıp taşımadığı, türemiş kökünün ne olabileceği hususunda çeşitli görüşler ileri sürüldüğü gibi lafza-i celâl müsiği ve hat sanatlarında da özel bir yere sahip olmuştur (bk. ALLAH). Ayrıca Allah ismi, Kur'an'da ve Arapça metinlerde ilk kelime olarak bulunduğu veya kendisine katılan önceki kelimeye ait son harfin hareketi üstün yahut ötre olduğu durumlarda ka-

Lafza-i celâl

İn sesle okunmuş ve bu okuyuş zât-i ilâhiyyeye bir saygı göstergesi olarak kabul edilmiştir. Tasavvuf ehline Allah'ı anmanın ve O'na yakın olmanın en veciz ifadesi olarak kabul edilen "hüve" (hû) zamiri doğrudan doğruya Allah'ın zâtını, dolayısıyla bütün vasıflarını ihtiva eden lâfza-î celâlî simgeler (*DîA*, XI, 410; ayrıca bk. İLÂH; İSM-i A'ZAM).

Konuyla ilgili bazı müstakil eserler kaleme alınmış olup Mehmed b. Hamza el-Aydî'nin *Risâle fi lafzâtî'llâh* (İzmir Millî Ktp., nr. 1886) ve Şehâbeddin el-Hafâcî'nin *Vaz'u'l-'alemîyye li-lafzâtî'l-celâle* (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 610) adlı çalışmaları bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "elh" md.; *Li-sânü'l-'Arab*, "elh" md.; *et-Ta'rîfât*, "nazm" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "elh" md.; İbrâhîm Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, İstanbul, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), s. 832 (İfz md.); M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "Allâh" md.; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 172-173; A. Fischer, "Zur Aussprache des Namens Allah", *Islamica*, I/4 (1925), s. 544-547; Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *DîA*, XI, 410.

BEKİR TOPALOĞLU

LAFZİYYE

(اللفظية)

Kur'an lafızlarının ve bunları okumanın mahlûk olduğunu kabul edenlere verilen ad.

Allah'a nisbet edilen kelâm sıfatının doğrudan tecellisi konumundaki Kur'an'ın kadîm veya hâdis olduğu tartışmaları sürerken (bk. HALKU'I-KUR'ÂN) ortaya çıkan akımlardan biri de lafziyedir. Cehmiyye ve Mu'tezile âlimleri tarafından Kur'an lafızlarının mahlûk olduğu ileri sürüldüğünde başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere muhafazakâr âlimler önce Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını tartışmayı uygun bulmamış, fakat meselenin gittikçe büyüdüğünü görünce, "Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir" tarzında bir kanaat belirtmişlerdir. Bu kanaat, Sünnî âlimler arasında Kur'an'ı telaffuz edişin ve lafızlarını yazmanın mahlûk olup olmadığı tartışmalarına yol açmış ve ortaya çıkan problem "mes'eletü'l-lafz" diye isimlendirilmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre ilk defa Ebû Ali el-Kerâbîsî (ö. 248/862), "Kur'an mahlûk değildir, fakat onu telaffuz ediş ve okuyuş mahlûktur" şeklinde bir görüş ortaya koyunca Ahmed b. Hanbel buna tepki göstermiş, böyle

bir inancın bid'at olduğunu belirterek sahibini Cehmiyye'den olmakla itham etmiştir. Zira ona göre ne şekilde olursa olsun Kur'an ile mahlûk kelimesinin bir arada zikredilmesi yanlıştır, böyle bir ifade Cehmiyye ile Mu'tezile'yi bir yönden teyit etmek anlamına gelir (İbn Teymiyye, XII, 207-211). Ahmed b. Hanbel'in bu tavrı hadis âlimleri arasında farklı tepkilere yol açmıştır. Aslında Ahmed b. Hanbel, Kur'an'ı telaffuz etmenin ve yazmanın mahlûk olmadığını söylemediği, aksine bunu da bid'at kabul ettiği halde Muhammed b. Yahyâ ez-Zühfî, Ebû Abdullah el-Ezdî, İshak b. Râhûye, Ebû Hâtîm er-Râzî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Mervezî gibi muhaddisler sözlerini bu doğrultuda yorumlamışlardır. Bu görüş Hanbelîler'in büyük çoğunluğu arasında hâkim olmuştur.

Buhârî, Dâvûd ez-Zâhirî ve İbn Kuteybe gibi diğer bir grup muhafazakâr âlim ise Kur'an'ı telaffuz edişle ilgili meselede Ahmed b. Hanbel'e ait sözlerin yanlış yorumlandığını ve hatta bu konuda ona asılsız bazı rivayetlerin nisbet edildiğini açıklayarak insana ait bir fiil olması dolayısıyla Kur'an'ı telaffuz etme, yazma ve okumanın mahlûk olduğunu kabul etmek gerektiğini belirtmişlerdir (Buhârî, s. 154; İbn Kuteybe, s. 246-248). Bu görüşü benimseyenler Hanbelîler tarafından lafziyye diye anılmıştır. Nitekim Ebû Abdullah İbn Mende ile İbn Ebû Hafs'ın *er-Red 'ale'l-lafziyye* adıyla risâleler yazmaları (Zehebî, XII, 617-618) bunu göstermektedir. Daha sonra Kur'an'ı telaffuz ediş ve okuyuşun yanı sıra lafızlarının da mahlûk olduğunu söyleyen Ehl-i sünnet kelâmcıları lafziyye grubu içinde düşünölmüş ve tekiir edilmiştir. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Kur'an'ı gerçek anlamda telaffuz etmenin mümkün olmadığını belirterek onu telaffuz edişin mahlûk olduğunu ileri sürmeyi isabetli bulmaz. Ona göre "lafz" kelimesi "ağızdaki bir nesneyi dışarıya atmak" anlamına gelir. Kur'an cisim olmadığından onun hakkında böyle bir tabir gerçek anlamında kullanılamaz. Şu halde Kur'an'ı telaffuz ediş mahlûktur veya değildir diye bir hüküm vermek yanlıştır (İbn Fûrek, s. 60-61). Ebû Nuaym el-İsfahânî, Kur'an lafızlarının ve onları telaffuz etmenin mahlûk olmadığını söyleyenleri Hurûfiyye diye adlandırmış ve bu konuda *er-Red 'ale'l-Hurûfiyye ve'l-Hulûliyye* adıyla bir eser yazmıştır (İbn Teymiyye, XII, 209).

Makdisî, muhaddisler zümresinin çeşitli fırkalardan oluştuğunu ve lafziyye-

nin bunlardan birini teşkil ettiğini belirtir. Ona göre lafziyye Kur'an'ı telaffuz edişin mahlûk olmadığını söyleyenlere verilen bir ad olup Kerâbîsî'nin görüşünü benimseyenlerden ibarettir (*el-Bed' ve't-târîh*, V, 149). Kur'an'ı telaffuz etmenin mahlûk olduğunu söyleyenlere "kavfiyye" adı da verilmiştir. Muhtemelen aynı kaynaktan yararlanan Şerîf Yahyâ el-Emîn de lafziyyeye verilen mânalardan birinin bu olduğunu zikretmiştir (*Mu'cemü'l-fırâki'l-İslâmiyye*, s. 205). Ancak her iki müellifin lafziyyeye bu anlamı yüklemesi hatalıdır. Zira erken dönemden itibaren hemen hemen bütün kaynaklara göre Kur'an'ı telaffuz edişin mahlûk olduğunu ilk defa ileri süren kişi Sünnî âlimi Ebû Ali el-Kerâbîsî'dir ve bu görüşünden dolayı Ahmed b. Hanbel'in tenkitlerine mâruz kalmıştır (*Kitâbü's-Sünne*, I, 163-166; Eş'arî, s. 602; Sübkî, II, 118-119). Günümüzde geleneksel hadis anlayışını benimseyenlerle Selefi-Hanbelî mezhebine bağlı olanların Kur'an'ın mahlûk olmadığını kabul etmekle birlikte telaffuzunun yaratılmış olduğunu söyledikleri görölmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne* (nşr. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî), Demmâm 1414/1994, I, 163-166; Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd* ('Akâ'idü's-selef içinde), s. 154; İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz* ('Akâ'idü's-selef içinde), s. 246-248; Eş'arî, *Makâlât* (Ritter), s. 602; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 149; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 90; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-Makâlât*, s. 60-61; Neseî, *Tebsirâtü'l-edile*, I, 284-299; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 278-279; Teymî, *el-Hüccetü fi beyâni'l-me hacce ve şerhu 'akideti Ehl-i's-sünne* (nşr. Muhammed b. Rebî' b. Hâdî el-Medhalî), Riyad 1411/1990, I, 224; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İlmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Ali M. Ömer), Kahire 1399/1979, s. 205-207; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü fetâvâ*, XII, 207-211; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XII, 617-618; Sübkî, *Tabakât*, II, 118-120, 228-229; Ahmed İsam el-Kâtib, *'Akidetu't-tevhid fi Fethi'l-bârî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1403/1983, s. 217-219; Şerîf Yahyâ el-Emîn, *Mu'cemü'l-fırâki'l-İslâmiyye*, Beyrut 1406/1986, s. 205.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

LÂGARÎ HASAN ÇELEBİ

(bk. HASAN ÇELEBİ, Lâgarî).

LAGOS

Nijerya'nın eski başşehir

(bk. NİJERYA).